

Energietransitie en gezondheid in kwetsbare wijken

Inspiratieboek

PHAROS

Programma
Aardgasvrije
Wijken
PAW

NYENRODE
BUSINESS UNIVERSITEIT

—PLATFORM31—

VERDUURZAMING VAN
KWETSBARE WIJKEN

GEZOND IN ...

STIMULERINGSPROGRAMMA GIDS
LOKALE AANPAK GEZONDHEIDSACHTERSTANDEN

Inhoud

Voorwoord 3

Inleiding: De energietransitie verbinden aan de gezondheidsopgave 4

1 Binnen: De woning en de bewoner 10

1.1 Feiten en cijfers over gezondheid binnenmilieu 11

Stoffen in de lucht en vocht 11

Hittestress 12

Geluid 13

Ziektebelasting en ervaren gezondheidsklachten 14

1.2 Verbinden in de praktijk 15

Basisvoorwaarden 15

Ventilatie 15

Zonwering 15

Geluid 16

Elektrisch koken 16

Levensloopbestendig 16

1.3 De praktijk in voorbeelden 18

Growing Green: Gezond binnenmilieu is combinatie van techniek en gedrag 19

Sociaal renoveren: ondersteuning en zorg op maat tijdens werkzaamheden 19

Voorlichting aan huis 20

2 Buiten: De aanpak in de wijk 21

2.1 Feiten en cijfers over gezondheid buitenmilieu 22

Klimaatverandering en gezondheidsrisico's 23

Ziektebelasting en (zelfgerapporteerde) gezondheidsproblemen 25

Gezondheidsproblemen en sociaaleconomische omgevingsfactoren 25

2.2 Verbinden in de praktijk 26

Kansen 26

Brede visie op gezondheid 27

Burgers in de hoofdrol 28

2.3 De praktijk in voorbeelden 31

Maatschappelijk vastgoed voor de buurt 31

Bewoners in de hoofdrol 31

Ontzorgen door voorlichting en duurzaamheidslening 31

2.4 De praktijk in voorbeelden: brede integrale wijkaanpak 32

Sunny Selwerd in Groningen 32

Overvecht Aardgasvrij en Wijkaanpak Samen voor Overvecht 33

Nawoord 35

Bijlage: deelnemers expertmeetings 36

Voorwoord

In veel wijken die door gemeenten zijn geselecteerd om ‘van het gas af’ te gaan, is de energietransitie niet de enige opgave. Er spelen ook andere zaken op het gebied van leefbaarheid die voor bewoners dichterbij en urgenter zijn dan het klimaatprobleem. Denk aan schuldenproblematiek, eenzaamheid, onveiligheid of een slechte gezondheid. Het rapport Betere wijken dankzij de energietransitie? (2019) maakt duidelijk dat de kansen om opgaven op wijkniveau met elkaar te verbinden in de praktijk lang niet altijd verzilverd worden.

In dit inspiratieboek, een initiatief van het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken en GezondIn, belichten we vernieuwende praktijken die de energietransitie en het terugdringen van gezondheidsachterstanden aan elkaar verbinden. Want wanneer men naar de sociale en fysieke opgaven van kwetsbare wijken kijkt, dan moet het vanzelfsprekend zijn dat we met extra inzet beide opgaven aan elkaar verbinden. Op die manier kunnen we niet alleen de wijk aardgasvrij maken, maar ook de gezondheid van bewoners verbeteren en gezondheidsrisico's verminderen.

Binnen het experimentenprogramma is in 2019 de thematische werkgroep Gezondheid geformeerd door een groep deelnemers die kansen zagen om gezondheid in te zetten als een verbindend thema voor de aanpak van deze wijken. De gemeente Schiedam nam het initiatief voor deze werkgroep, omdat ze op zoek was naar voorbeelden om de energietransitie te verbinden met gezondheid in de wijk Groenoord. De gemeente Utrecht met de wijk Overvecht-Noord en de gemeente Groningen met de wijk Selwerd sloten zich hierbij aan. De werkgroep organiseerde twee bijeenkomsten met gezondheidsexperts, gemeenten en woningcorporaties uit heel Nederland. Tijdens

deze sessies is de koppeling tussen de energietransitie en gezondheidsachterstanden verkend en zijn ervaringen uitgewisseld. Ook ontstond het idee voor dit inspiratieboek.

Wij laten in deze publicatie zien waar de opgaven van de energietransitie en die van gezondheid elkaar raken en hoe in Nederland aan de samenhang van beide opgaven wordt gewerkt. Deze publicatie bevat beleidsachtergronden, feiten en cijfers over gezondheid en verschillende concrete praktijkvoorbeelden.

COVID-19 heeft bijzonder harde gevolgen voor kwetsbare wijken. De coronacrisis levert namelijk extra stress, baanverlies, armoede en gezondheidsproblemen op. Dit maakt een brede sociaal-fysieke wijkaanpak extra relevant, en hopelijk ook gemeengoed. Dit inspiratieboek is daarom ook een oproep aan professionals en bestuurders die werken aan de energietransitie in het fysieke domein én aan de professionals die werken aan de gezondheidsopgave vanuit het sociaal domein: werk samen om de bewoners van kwetsbare wijken vooruit te helpen, naar een toekomst zonder aardgas of een slechte gezondheid.

Projectteam Energietransitie en Gezondheid

Experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken en GezondIn.

Initiatiefnemers inspiratieboek

Experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken

Dit inspiratieboek komt voort uit het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken. In dit meerjarige programma werken Platform31 en Nyenrode Business Universiteit samen met 18 gemeenten aan een integrale, sociale en milieutechnische verduurzamingsaanpak voor kwetsbare wijken. De gezamenlijke ambitie binnen het experimentenprogramma? Een integrale verbetering van deze wijken door de energietransitie in kwetsbare wijken te verbinden met het verbeteren van de leefbaarheid.

GezondIn

Voor de uitwerking van dit inspiratieboek legde het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken de verbinding met het programma GezondIn. Dit programma stimuleert gemeenten bij het verkleinen van gezondheidsverschillen en benoemt daarbij vijf domeinen waar gemeenten (op lokaal niveau) het beste op kunnen inzetten: preventie en zorg, gedrag en vaardigheden, participatie (het hebben van werk), armoede en schulden en de sociale en de fysieke omgeving. GezondIn is een samenwerking tussen kennis- en netwerkorganisatie Platform31 en Pharos, het landelijk expertisecentrum op het gebied van gezondheidsverschillen.

Inleiding

Inleiding: De energietransitie verbinden aan de gezondheidsopgave

Wat is de energietransitie?

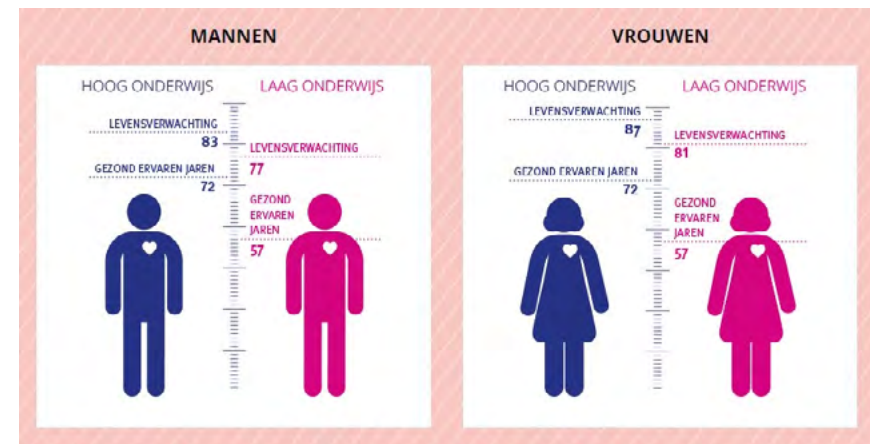
In 2050 moeten alle woningen in Nederland aardgasvrij zijn. Op basis van de gemeentelijke Transitievisie Warmte moeten gemeenten uitvoeringsplannen opstellen op wijkniveau. Daarvoor moeten we de gehele gebouwde omgeving aansluiten op duurzame energiebronnen voor verwarming en koken, en dat vraagt vaak om vergaande aanpassingen in en om woningen en gebouwen. De keuze om met de energietransitie in een kwetsbare wijk te starten, wordt vaak gemaakt op technische gronden: het vastgoed is collectief aan verbetering of vervanging toe of de aardgasleidingen zijn aan vervanging toe. Het is belangrijk om ook voorbij de technisch-fysieke kant van deze grote opgave te kijken en oog te hebben voor de sociale vraagstukken van inwoners van deze wijken.

Wat omvat de gezondheidsopgave?

Al decennialang speelt er ook een andere grote maatschappelijke opgave: de aanpak van gezondheidsverschillen in Nederland. Die verschillen zijn groot; mensen met een lage sociaaleconomische status overlijden gemiddeld zes jaar eerder dan mensen met een hoge sociaaleconomische status. Ze leven bovendien vijftien jaar in een minder goed ervaren gezondheid¹ (zie figuur 1). De gezondheidsopgave is een van de vier centrale thema's van de Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020.² Vooral in wijken met veel sociale huurwo-

ningen wonen verhoudingsgewijs veel mensen met een lage sociaaleconomische status (SES)³ en een relatief slechte gezondheid. Vaak is hier sprake van verschillende onderliggende problemen.

Figuur 1: Gezondheidservaring en levensverwachting per opleidingsniveau.⁴

1. www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/50/hogeropgeleiden-leven-langer-in-goede-gezondheid

2. Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020-2024 - Gezondheid breed op de agenda (mei 2020), Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

3. Deze status wordt bepaald door een lagere opleiding en een lager inkomen.

4. Pharos, Utrecht.

Brede aanpak van gezondheid

Gezondheidsproblemen die vaker bij mensen met een lage sociaaleconomische status voorkomen – en zich dus ook relatief sterker aftekenen in wijken met goedkope woningen – zijn bijvoorbeeld luchtwegproblemen zoals COPD en astma, hart- en vaatziekten, diabetes, overgewicht, kanker en depressie.⁵ De aanpak van deze problemen vraagt om meer dan alleen gezondheidsinterventies. Want gezondheidsverschillen hangen samen met een heleboel andere zaken, zoals het hebben van werk, onderdak, voldoende inkomen, goede sociale contacten en een gezonde, veilige leefomgeving. Om gezondheidsproblemen aan te pakken, is dan ook een bredere aanpak nodig waarbij deze factoren worden meegenomen.

In zo'n brede aanpak gaat het bijvoorbeeld om het verminderen van armoede en schulden (want armoede levert stress op en dat vergroot de kans op gezondheidsproblemen), om het terugdringen van eenzaamheid, om het zorgen voor goede huizen en een beweegvriendelijke, schone en veilige omgeving. Allemaal zaken die ook de leefbaarheid dienen (zie figuur 2). In een brede gezondheidsaanpak komen dus, juist in de kwetsbare wijken, de energietransitie en leefbaarheid samen.

Dit brede perspectief zit ook achter het pleidooi voor 'health in all policies' dat centraal staat in de Landelijke nota gezondheidsbeleid 2020-2024. Het houdt in dat gezondheid een aandachts- of speerpunt is in het beleid van andere domeinen binnen een gemeente. De gemeente Utrecht heeft dit vertaald in haar model voor een 'gezond stedelijk leven', waarin meerdere ambitie voor een gezonde leefomgeving samenkomen. De gemeente hanteert hierbij drie uitgangspunten: gezond leven is gemakkelijk, de druk op gezondheid is zo laag mogelijk en mensen voelen zich prettig.

Figuur 2: Het regenboogmodel toont welke factoren gezondheid beïnvloeden.⁶

Figuur 3: Model gezonde leefomgeving.⁷

5. www.loketgezondleven.nl/gezondheidsthema/sociaaleconomische-status-en-leefstijl/aanpak-leefstijl

6. RIVM Loket gezond leven. Wat is integraal werken aan gezondheid? <https://www.loketgezondleven.nl/integraal-werken/wat-is-integraal-werken>

7. utrecht2018.mps.nl/p17926/gezond-stedelijk-leven-voor-iedereen

Leeswijzer

Een brede gezondheidsaanpak gaat zowel over het binnenklimaat in woningen, als over de buitenruimte. Aan de hand van de indeling *binnen* en *buiten* worden in deze publicatie de aanknopingspunten voor het verbinden van de energietransitie en de gezondheidsopgave uiteengezet.

Het eerste hoofdstuk gaat over *binnen* en daarin belichten we de aanpak op het niveau van de **woning en/of de bewoner**. We gaan eerst in op feiten en cijfers over het binnenmilieu in relatie tot gezondheid. Vervolgens bespreken we welke kansen en praktijken er zijn voor woningrenovaties en -aanpassingen om woningen aardgasvrij te maken en te werken aan een beter binnenmilieu. Daarbij is er ook aandacht voor het belang van persoonlijke ondersteuning en voorlichting aan huurders.

Het tweede hoofdstuk richt zich op wat er *buiten* de woning afspeelt op het niveau van de **wijk**, zowel op ruimtelijk als sociaal vlak. Hierin maken we onderscheid tussen een integrale wijkaanpak en een aanpak vanuit de energietransitie die gezondheid meekoppelt. Ook bespreken we feiten en cijfers over de ruimtelijke gezondheidsaspecten, praktijkvoorbeelden en inzichten over een samenhangende aanpak en oplossingen.

Verantwoording en gespreksstarter

De inhoud van deze publicatie is samengesteld aan de hand van workshopuitkomsten, aangevuld met webresearch en interviews over de praktijk aanpak met koplopers en experts. In tabel 1 is aan de hand van de indeling *binnen-buiten* de opgehaalde inhoud geordend en zet de suggesties en maatregelen op een rij vanuit de fysieke (technische) invalshoek van de energietransitie en de sociale maatregelen voor gezondheid. Vanuit het sociale domein kun je met de feiten en cijfers over gezondheid *binnen* en *buiten* onder de arm het gesprek aangaan met mensen vanuit het fysieke domein. De kansen en voorbeelden bieden opstapjes en ideeën over hoe en waarop je elkaar concreet kunt vinden en samen kunt optrekken. Deze indeling helpt professionals

bewust worden hoe je naar de aanpak kijkt: fysiek of sociaal. Met deze sectorale blik brengen we de huidige uitvoeringspraktijk in beeld en laten we zien hoe beide domeinen aan hetzelfde doel werken: de gewenste integrale aanpak.

Brainstormsessie Energietransitie & Gezondheid, oktober 2019

Tabel 1: Koppelkansen energietransitie en aanpak gezondheidsachterstanden in de praktijk; samenbrengen van perspectieven van de fysieke en sociale professional

Verduurzamings-opgave	Gezondheidsaspecten	Voorbeeld(en) fysieke aanpak als vertrekpunt voor energietransitie & gezondheid	Voorbeeld(en) van sociale aanpak als vertrekpunt voor energietransitie & gezondheid
<p>Binnen (energietransitie is leidend)</p> <p>Verduurzaming woning of flat en directe verbetering voor een huishouden</p>	<p>Kwaliteit binnenmilieu (luchtkwaliteit, hitte, geluid, veiligheid)</p>	<p>Bij nieuwbouw of renovatie een goed binnenklimaat realiseren met onder andere: aandacht voor ventilatie en maatregelen om hittestress en geluidsoverlast te verminderen. Voorlichting over gebruik ventilatie in relatie tot gezondheid. (voorbeeld: Growing Green, Delft)</p> <p>Inzet van energiecoaches</p> <p>Mogelijke ruimere combinatie met maatregelen als levensloopbestendig en veiliger maken van woningen, armoede aanpak, aandacht voor zorgvragen.</p>	<p>Basis: stress zoveel mogelijk verminderen, door goede financiële regelingen en begeleiding/hulp voor mensen die een verbouwing moeilijk aankunnen; zoveel mogelijk vaste, vertrouwde mensen inzetten. (voorbeeld: Sociaal renoveren, Utrecht)</p> <p>On the spot voorlichting over ventilatie; pannenset, gratis kookles op elektrisch kooktoestel voor geïnteresseerden. In combinatie met leefstijladvies. Bijscholing van bewoners in de vorm van train-de-trainerprogramma's, zodat zij dit ook kunnen.</p>
<p>Buiten (energietransitie is leidend)</p> <p>Vervanging energie-infrastructuur en verbetering vastgoed met wijk- en ontmoetingsfunctie</p>	<p>Kwaliteit buitenmilieu en brede aanpak gezondheidsachterstanden</p>	<p>Aanleg Warmtenet tegelijk met riolering of verbetering elektriciteitsnet door het openbreken van straten kans om in herontwerp plek te geven aan vergroening, verkeer, parkeren, laadpalen, aanleg wandel en fietspaden, inrichting park.</p> <p>Aardgasvrije en frisse scholen.</p> <p>Zonnepanelen op het woongebouw, de school, buurthuis en maatschappelijk vastgoed.</p> <p>Werkgelegenheid en scholing voor wijkbewoners voor de bouw of in de voorlichting.</p>	<p>Bewonersparticipatie in de fase van ontwerp park en groen en mogelijk ook beheer van het groen</p> <p>Faciliteren duurzame bewonersinitiatieven (coöperatie).</p> <p>Voorlichting voor de wijk en duurzaamheidslening.</p> <p>Voorlichting van gebruik maatschappelijk vastgoed en stimuleren van ventilatie en beweeggedrag tijdens schooltijden.</p> <p>Werkgelegenheid en scholing wijkbewoners in de bouw of in de voorlichting.</p>
<p>Buiten (integrale sociaal-fysieke aanpak)</p> <p>Gebieds- of wijkgerichte aanpak</p>	<p>Kwaliteit van de wijk</p> <p>Regenboogmodel</p> <p>Milieu- en gezondheids-winst van integrale maatregelen</p>	<p>Klimaat adaptief bouwen of renoveren van woningen.</p> <p>Aantrekkelijk en klimaat adaptieve straten en publieke ruimte; groen (opvang/tegenaan hittestress, verbetering luchtkwaliteit) met goede speelplaatsen en voldoende wandel- en fietspaden.</p> <p>Fysieke verbetering en functie van bedrijventerreinen, scholen, voorzieningen en maatschappelijk vastgoed.</p>	<p>Integraal wijkplan met aandacht voor wat bewoners belangrijk vinden (proces), stressreductie, werk voor inwoners, sociale cohesie (bijvoorbeeld moestuin) in de buurt, veiligheid, meedoen in de samenleving.</p> <p>Werving van energiecoaches of 'ambassadeurs' uit de wijk en hen bijscholen via train de trainer trajecten. (voorbeeld: Overvecht Noord aardgasvrij & Samen voor Overvecht) (voorbeeld: Sunny Selwerd, Groningen)</p>

1. Binnen: De woning en de bewoner

In dit hoofdstuk gaan we in op de ziektelast⁸ die gerelateerd is aan de kwaliteit van het binnenmilieu. Door grootschalige renovaties verbeteren we grote aantallen woningen. Is er daarbij voldoende aandacht voor de kwaliteit van het binnenmilieu? Wordt bijvoorbeeld rekening gehouden met hittestress en krijgen huurders voorlichting over ventilatie? Vanuit de sociale kant bekeken: hoe beperken we stress bij bewoners – zeker als er veeleisende renovaties plaatsvinden? We geven meerdere praktijkvoorbeelden van hoe je deze gezondheidsissues kunt oppakken én verbinden met de energietransitie.

1.1 Feiten en cijfers over gezondheid binnenmilieu

Bij de meerderheid van de woningen is het binnenmilieu een probleem, stelt het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).⁹ Het gaat dan over bepaalde (concentraties van) stoffen in de binnenlucht en om de hygiënische en thermische omstandigheden in de woning. De kwaliteit van het binnenmilieu wordt bepaald door het aantal bewoners en gebruikers, rookgedrag, aanwezigheid van huisdieren, planten, emissies uit consumentenproducten, maar ook door de gebruikte bouwmaterialen voor het gebouw en bronnen van buiten, zoals verkeer, industrie of agrarische bedrijvigheid. Verder spelen de indeling van het huis en de ligging een rol.

8. De ziektelast is een maat voor het aantal verloren levensjaren (door vroegtijdige sterfte) en het aantal jaren geleefd met gezondheidsproblemen (bijvoorbeeld een ziekte), gewogen door de ernst hiervan (ziektejaar-equivalenten). Ziektelast wordt uitgedrukt in *Disability Adjusted Life Years* (DALY).

9. www.volksgezondheidszorg.info/onderwerp/fysieke-omgeving/cijfers-context/binnenmilieu#node-binnenmilieu-woningen

Stoffen in de lucht en vocht

In huizen kunnen zich allerlei stoffen ophopen die slecht zijn voor de gezondheid, bijvoorbeeld tabaksrook, radon (een stof die uit beton vrijkomt), formaldehyde uit spaanplaat, uitgedemde CO₂ en CO₂ dat vrijkomt bij koken op gas of bij haardvuur. In 2019 was in het nieuws dat de luchtkwaliteit in veel huizen in Nederland slechter is dan de luchtkwaliteit buitenshuis, onder meer door koken en haardvuur. Naast dit soort stoffen hebben vocht, schimmels en allergenen een negatief effect op de gezondheid. Ook geluidsoverlast heeft een negatieve invloed op de gezondheid. Tabel 2 (volgende pagina) geeft een overzicht (uit 2009) van een aantal negatieve factoren met daarbij een indicatie van het percentage woningen waarin dit in Nederland speelt. De invloed van luchtverontreiniging van buiten, zoals fijnstof en stikstofdioxide, behandelen we in het volgende hoofdstuk.

Tabel 2: Binnenmilieuproblemen in relatie tot gezondheid¹⁰

Stof/probleem	Geschat percentage Nederlandse woningen
Vochtproblemen	6-16% van woningen, afhankelijk van bouwjaar woning
Zichtbare schimmel	9% van woningen, afhankelijk van bouwjaar
Huisdierallergenen	33% van woningen
Tabaksrook	Ongeveer 40-49% van woningen
Meeroken door niet-rokers in woningen	18-40% van woningen
Concentratie PM2,5 binnen naar buiten	25% bij niet-rokers, 95% bij rokers
Afvoerloze geisers waarbij verbrandingsproducten niet direct afgevoerd worden	12% van de geisers
Vluchtige organische stoffen (VOS)	In 0-8% van woningen is som van VOS > advieswaarde Gezondheidsraad van 200 F
Formaldehyde	In 60% van woningen wordt het MTR (maximaal toelaatbaar risico) voor langdurige blootstelling overschreden (10 µg/m ³)
Radon	Aanwezig in 100% van woningen 0% boven Europese aanbeveling van 200 Bq/m ³
CO2-concentratie meer dan 1.200 ppm (parts per million)	59% van verblijfsruimten, 47% van slaapruidten
Te hoge temperatuur in zomer	17% van woningen

Hoeveel van deze (in bepaalde concentraties) ongezonde stoffen in het binnenmilieu van een woning te vinden zijn, hangt af van de productie en afvoer van ongezonde stoffen. Voor de productie zijn, naast het gedrag van de bewoners, ook de kwaliteit van het huis, de gebruikte bouwmaterialen en factoren in de omgeving, zoals nabijgelegen snelweg of industrie, van belang. Voor de afvoer van vervuilde lucht is ventilatie heel belangrijk. Ventileren zorgt voor verdunning en afvoer van ongezonde stoffen die in het binnenmilieu aanwezig zijn. Het belang van ventilatie is ook onderwerp van lopende

onderzoeken naar het tegengaan van de verspreiding van COVID-19.¹¹ Het RIVM volgt deze onderzoeken nauwlettend en wellicht worden in de toekomst de huidige ventilatienormen op basis van deze onderzoeken aangepast.¹²

Hittestress

Door de klimaatverandering stijgen gemiddelde temperaturen buitenshuis en wordt het ook binnenshuis vaak warmer. Zeker in de stad, omdat daar de temperatuur sowieso hoger is dan in landelijk gebied. Met name 's nachts is

10. W.P. Jongeneel, E.C. van Balen, E.A. Koudijs, B.A.M. Staatsen & D.A. Houweling (2019), *Binnenmilieu. Recente wetenschappelijke ontwikkelingen en beleid op een rij*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu in opdracht van het Ministerie van VROM, in het kader van het Kennis en Informatie Punt Milieu & Gezondheid (M/630789).

11. www.delta.tudelft.nl/sites/default/files/images/Second_Petition_6_July_2020.pdf

12. www.lci.rivm.nl/ventilatie-en-covid-19

het warmer in de stad doordat de warmte blijft hangen tussen de gebouwen. Experts waarschuwen dat hittestress binnenshuis een groot probleem kan worden door het op grote schaal isoleren van woningen en andere gebouwen in het kader van de energietransitie. Isolatie zorgt namelijk dat in de zomer een oververhitte ruimte minder snel afkoelt. Oververhitting kun je wel voorkomen door zoninstraling te weren met (buiten)zonwering of rolluiken. 's Nachts en 's ochtends ventileren is ook effectief wanneer de temperatuur buiten lager is dan binnen. Tot slot kun je gebouwen actief koelen met systemen voor koude- en warmteopslag (WKO). Het gebruik van airconditioning werkt negatief omdat het zorgt voor extra warmteproductie in de stedelijke omgeving en bijdraagt aan klimaatverandering door het energiegebruik.¹³

Blootstelling aan hoge temperaturen zorgt voor gezondheidsrisico's. Langdurig aanhoudende hitte kan leiden tot uitdroging en oververhitting en klachten als vermoeidheid, concentratieproblemen en hoofdpijn. Dit wordt ook wel hittestress genoemd. Vooral de groep thuiswonende 75-plussers zijn gevoelig voor de gezondheidsrisico's van hittestress. Maar ook mensen met een chronische aandoening lopen een verhoogd gezondheidsrisico, met name als zij hart- of ademhalingsproblemen (veelvoorkomend onder groepen met een lage sociaaleconomische status) of nieraandoeningen hebben. Ook (zeer) jonge kinderen vormen een risicogroep.¹⁴

Geluid

Geluid is een groeiend milieu- en gezondheidsprobleem. Langdurige blootstelling aan geluid kan leiden tot hinder en stress, maar ook slaapverstoring. Volgens Helianthe Kort, hoogleraar gebouwde omgeving en gezondheid, zijn er duidelijke aanwijzingen voor een causaal verband tussen geluid- en stressgerelateerde klachten, zoals een verhoogde bloeddruk, hart- en vaatziekten.¹⁵

13. www.ruimtelijkeadaptatie.nl/congres/congres-hittestress/werksessies/hittestress-gebouwen

14. Factsheet Hittestress, Climate Proof Cities: www.ruimtelijkeadaptatie.nl/publish/pages/115023/factsheet_-_hittestress.pdf

15. www.clo.nl/indicatoren/nl043306-overzicht-milieugerelateerde-gezondheidsrisicos

Ook de WHO onderschrijft de ernst van geluidhinder.¹⁶ Denk ook aan de geluidshinder van burens, bijvoorbeeld in een flatgebouw. Sommige buitenisolatie versterkt de geluidshinder tussen de woningen in een complex. Er moet dus ook aandacht zijn voor de isolatie tussen de verschillende woningen.

Ziektelast en ervaren gezondheidsklachten

De ziektelast van schadelijke stoffen in het binnenmilieu is berekend op 0,5%. Ter vergelijking: de ziektelast van het buitenmilieu is 3,5%; van roken is het bijna 9,5% en van ongezonde voeding 8%.¹⁷ De ziektelast van schadelijke stoffen in het binnenmilieu lijkt relatief minimaal, toch zijn er wel degelijk gezondheidseffecten: het RIVM geeft aan dat bij onvoldoende ventilatie de schadelijke stoffen zich binnenshuis kunnen ophopen. De gezondheidseffecten die daardoor optreden, zijn heel divers en variëren van klachten als vermoeidheid, hoofdpijn en geïrriteerde ogen tot (verergering van) astma en longkanker.

Bij de Gemeentelijke Gezondheidsdiensten (GGD) komen vele klachten binnen over het binnenmilieu. Zo'n 65% van de ontvangen klachten gaan over het binnenmilieu, tegenover 35% over het buitenmilieu. Mensen klagen het meest over schimmels, ventilatie en vocht als oorzaak van gezondheidsproblemen. De meest voorkomende reden om een melding te doen, is een algemene bezorgdheid over de gezondheid (38%). Daarna volgen problemen met de luchtwegen (26%) en hinder (11%). Ook moeheid, zwakte en klachten van het zenuwstelsel, zoals hoofdpijn, worden vaak gemeld. Figuur 4 toont een overzicht van de gemelde klachten.

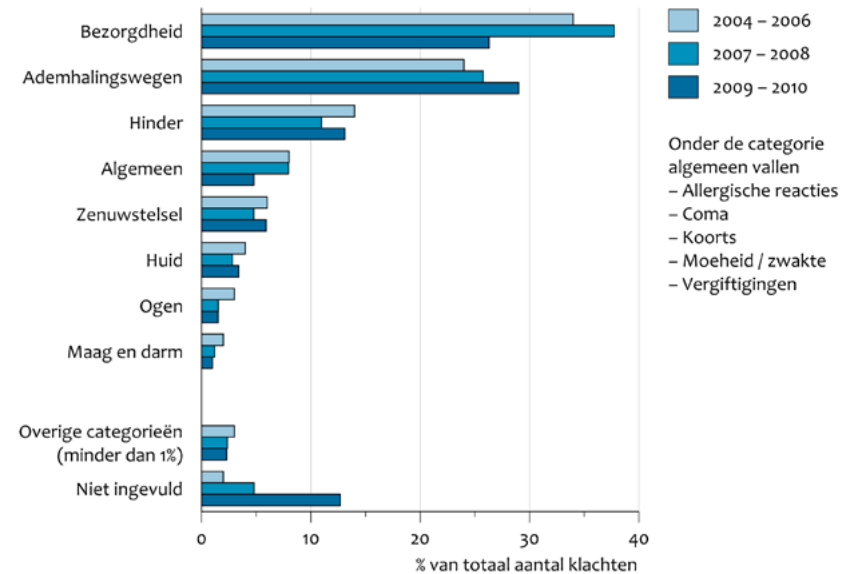
Met een verbetering van het binnenmilieu van een woning is zeker gezondheidswinst te behalen, vooral voor ouderen en kleine kinderen. Zij hebben het

meest last van een slecht binnenmilieu omdat zij over het algemeen meer tijd binnenshuis doorbrengen en omdat hun afweersysteem nog niet volledig is ontwikkeld (kinderen) of niet meer optimaal functioneert (ouderen). Ook mensen met aandoeningen aan de luchtwegen zijn gevoeliger voor een verslechterd binnenmilieu.¹⁸ Juist in de groep mensen met een lage sociaal-economische status komen die gezondheidsproblemen relatief vaak voor.

Figuur 4: De belangrijkste milieugerelateerde gezondheidsklachten.¹⁹

Bron: RIVM

Type gezondheidsklachten binnenmilieu

16. www.euro.who.int/en/publications/abstracts/environmental-noise-guidelines-for-the-european-region-2018

17. H.B.M. Hilderink & M. Verschuuren (2018), *Volksgesondheid Toekomst Verkenning 2018: Een gezond vooruitzicht*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

18. Jongeneel et al (2019), *Binnenmilieu. Recente wetenschappelijke ontwikkelingen en beleid op een rij*.

19. www.clo.nl/indicatoren/nl0346-gezondheidsklachten-binnenmilieu

1.2 Verbinden in de praktijk

Het verduurzamen van een woning omvat, afhankelijk van het alternatieve energiesysteem, isolatie en een nieuw verwarmings- en kookstelsel. Met de juiste inzet wordt hiermee gezondheidswinst geboekt.

Basisvoorwaarden

Voor een goede gezondheid van bewoners is woningisolatie nodig, in combinatie met maatregelen voor het opheffen van vocht- en schimmelproblemen en het aanpakken van geluidsproblemen. Hierbij is verbinding mogelijk met klimaatregulatie, het tegengaan van hittestress en het levensloopbestendig maken van de woningen. Bij levensbestendig wonen gaat het om het verhogen van het comfort en de veiligheid, zodat mensen langer zelfstandig kunnen wonen. Dit start allemaal met een goed doordacht ontwerp.

Bij het bouwtechnisch aanpassen van een woning met aandacht voor gezondheid gaat het niet alleen om het eindresultaat, ook moet er rekening gehouden worden met de situatie van de bewoners. Het verduurzamen van de woning is vaak een ingrijpende opgave. Voor kwetsbare mensen komt de aanpak van de woning bovenop andere problemen en zorgen. Dat zorgt voor stress, met negatieve effecten op de gezondheid als gevolg. Het is daarom belangrijk om een aanpak te kiezen die extra stress beperkt. Dat kan door bewoners goed mee te nemen, te zorgen voor goede en begrijpelijke financiële regelingen en concrete begeleiding of hulp voor mensen die een verbouwing moeilijk aankunnen. Zet daarbij zoveel mogelijk vaste, vertrouwde contactpersonen in. Ook kan het buurtteam of de sociaal make-laar hier een rol spelen.

20. www.ruimtelijkeadaptatie.nl/congres/congres-hittestress/werksessies/hittestress-gebouwen/

Ventilatie

Het oplossen van vocht- en schimmelproblemen hangt samen met het type woning én het gedrag van de bewoner. Een huis goed onderhouden, vraagt ook om bepaalde kennis. Soms koken mensen zonder goed te ventileren, omdat ze niet weten dat kookluchten afvoeren belangrijk is. Of ze tapen de ventilatievensters af om tocht tegen te gaan.

In moderne, goed geïsoleerde woningen zonder mechanische ventilatie moeten bewoners actief zorgen voor ventilatie door roosters of klepraampjes open te zetten voor frisse lucht. Er kan ook balansventilatie met warmteterugwinning geïnstalleerd worden. De vuile lucht wordt dan afgezogen en schone buitenlucht wordt het huis ingeblazen, waarbij de warmte wordt teruggevoerd. Als dit systeem goed werkt, is een raam openzetten niet meer nodig. Wel moeten luchtfilters eens in de zoveel tijd vervangen worden. Het is belangrijk om bij de oplevering aan bewoners uit te leggen wat ze zelf moeten doen in termen van ventilatie. Juist dit on the spot voorlichten is nodig.

Zonwering

Om de temperatuur binnenshuis aangenaam te houden, is het belangrijk om te veel zoninstraling te voorkomen. Juist bij goed geïsoleerde huizen is dit belangrijk, omdat door de verbeterde isolatie een oververhitte ruimte minder snel afkoelt. Met goede (buiten)zonwering of rolluiken kun je voorkomen dat woningen te veel opwarmen. Groene daken dragen volgens TNO lang niet altijd bij aan het koelen van gebouwen of de koeling op straatniveau.²⁰ De indeling van de woning speelt daarnaast een rol bij het aangenaam verblijven in de woning. Zo draagt een slaapkamer aan de schaduwzijde bij aan een goede nachtrust.

Geluid

Dubbelglas en gevelisolatie kunnen helpen tegen geluidsoverlast van buiten naar binnen. In flatgebouwen zorgt dit soort geluidsisolatie dat bewoners weliswaar minder last hebben van straatgeluiden, maar het kan wel de gehorigheid binnen het gebouw vergroten en dus zorgen dat mensen meer last hebben van hun burens. Wel zijn er ook andere mogelijke oplossingen om geluidsoverlast tegen te gaan, zoals het verplaatsen van de slaapkamer naar de geluidsarme zijde.²¹

Elektrisch koken

De energietransitie houdt in dat geisers, gasovens en gaskookplaten verdwijnen. Dat is goed voor de gezondheid, want het betekent minder uitstoot van CO₂. Op verschillende plekken waar men van het gas afgaat, wordt kookles op elektrische kookplaten gegeven, al zijn dat vaak eenmalige bijeenkomsten.²² Vanuit gezondheid liggen hier ook kansen voor meer uitgebreide cursussen gezond elektrisch koken. Ook kan dit een plek zijn waar burens elkaar leren kennen, wat bijdraagt aan sociale cohesie.

Levensloopbestendig

Bij de verduurzaming van een woning kunnen relatief kleine maatregelen zorgen dat de woning meteen levensloopbestendig wordt. Denk aan drempels verwijderen, een gladde douchevloer vervangen door een stroeve vloer en in plaats van een douchebak een inloopdouche installeren.

21. www.tno.nl/media/3959/factsheet-hittestress.pdf

22. Zie bijvoorbeeld www.hegemanbouwpartners.nl/geen-categorie/kookworkshop-voor-de-bewoners-van-ludgerus/ of www.nos.nl/nieuwsuur/artikel/2319621-cursus-gasloos-koken-voor-het-klimaat-ze-slaan-een-beetje-door.html

Professionals aan het woord:

“Of het binnenmilieu van een woning ‘gezond’ blijft na renovatie, is afhankelijk van zowel de bouwkundige als de technische verbeteringen, maar zeker ook van het gedrag van de bewoner.”

Christian van Gruijthuijsen, conceptontwikkelaar Smits Vastgoedzorg

“Het directe voordeel voor de deelnemers van de pilot Energiearmoede zit in het energie besparen, en daarmee de geldbesparing, meer financiële ruimte en meer comfort in de woning. Voor de betrokken organisaties gaat het om een goede kennisopbouw over wat werkt. Hiermee wordt de energietransitie een vliegwiel voor het aanpakken van sociaal-maatschappelijke opgaven.”

Arjen Goodijk, pilot Energiearmoede, gemeente Arnhem

“Voor duurzaamheid of de energietransitie staan veel mensen niet zo open. Voor hen zijn andere dingen belangrijk, zoals de maandelijks terugkerende vraag ‘kom ik wel rond?’, en andere, alledaagse dingen. Ze vragen zich bijvoorbeeld af: ‘Kan een tasje op inductie?’ ”

Mariëlle Pieterse, adviseur gemeente Breda

“We gebruiken het momentum van de renovatie om het complex integraal te verbeteren: het doel is om de flat naast een nieuw jasje ook een sociale impuls te geven en daarbij de dagelijkse stress bij bewoners te verminderen.”

Ellen van Beckhoven, gemeente Utrecht en Merlijn Meeus, sociaal proces-regisseur bij Portaal

“Ik werd erbij geroepen toen een meneer met ggz-problematiek in paniek raakte. Dat was omdat de steigers door zijn huis heen moesten om aan de achterkant opgebouwd te worden, zodat ze zijn huis daar konden opknappen. Het heeft mij twee uur gekost om voor elkaar te krijgen dat we zijn woning in mochten. Het is een voorbeeld van wat er komt kijken bij het verduurzamen van een woning; de stress wegnemen van bewoners is daarbij een belangrijk aspect.”

Janneke van Eerde, projectmanager gebiedsontwikkeling Lelystad

Binnen: de praktijk in voorbeelden

1.3 De praktijk in voorbeelden

Hoe koppel je gezondheid aan duurzaamheid bij aanpakken in de praktijk? Voor deze publicatie verzamelden we specifieke praktijkvoorbeelden van gemeenten of woningcorporaties die met een brede blik zoeken naar verbindingen en gezondheid meenemen in hun duurzaamheidsaanpak. Ook putten we uit andere actuele en relevante Platform31-onderzoeken.

Growing Green: Gezond binnenmilieu is combinatie van techniek en gedrag

Sinds 2012 werkt projectontwikkelaar Smits Vastgoedzorg samen in een consortium van onder meer architecten, installateurs, gevefabrikanten en verfcoatingspecialisten, onder de naam Growing Green. Woningcorporatie Woonbron Delft is hierbij verzocht om woningen beschikbaar te stellen, eerst op de tekentafel en daarna voor experimenten in de praktijk. Tot voor kort was het lastig om het binnenklimaat te monitoren en te meten. Er bestonden nauwelijks meetinstrumenten of plannen om inzichtelijk te maken of het binnenmilieu wel of niet op orde was. Smits Vastgoedzorg ontwikkelde daarom samen met TNO een meetplan om dit wel mogelijk te maken. Zo is de renovatie-aanpak Growing Green uitgewerkt, doorgerekend en getoetst op haalbaar-, schaalbaar- en betaalbaarheid. De aanpak levert appartementen op met een gebalanceerd ventilatiesysteem die de luchtkwaliteit waarborgt, waar de geluidsoverlast is teruggeschoefd en de energierekening met 75% is verlaagd.

Tweeledig

Het valt conceptontwikkelaar Christian van Gruijthuijsen van Smits Vastgoedzorg op dat bewoners denken dat hun eigen invloed op het binnenklimaat beperkt is. "Je huurt, dus dan mag je toch verwachten dat de woning gezond is? Ik denk dat veel mensen niet beseffen dat een gezonde woning samen-

hangt met hoe je die woning gebruikt. Je kunt in een goede woning een ongezonde situatie creëren." Ook wijst Gruijthuijsen erop dat woningeigenaren en woningcorporaties vaak niet weten in hoeverre het binnenmilieu van de woningen die ze verhuren gezond is.

Woonbron en Smits Vastgoedzorg benadrukken de tweeledigheid van een gezonde woning. Het is belangrijk om bewoners goed uit te leggen over het gebruik van de woning, maar techniek en installaties helpen. Zo is een gezond binnenmilieu een combinatie van de juiste techniek én het gedrag van bewoners. Vaak moeten er om de zoveel tijd luchtfilters vervangen worden. Met slimme monitoring krijgen bewoners bericht wanneer ze de filters moeten vervangen. Dit kan de woningcorporatie ook zelf komen doen.

Gezondwonen.nl

Om huurders betere voorlichting te geven over een gezond binnenmilieu, heeft Woonbron samen met andere woningcorporaties in de regio Haaglanden en de GGD Haaglanden het initiatief Gezondwonen.nl opgezet. Op de website staat hoe bewoners hun huis vocht en schimmelvrij kunnen houden met heldere filmpjes. Ook staat er uitleg over koolmonoxide en legionella. Huurders kunnen zelf een online test doen om te achterhalen of ze hun woning wel goed gebruiken om bijvoorbeeld schimmel te voorkomen.

Sociaal renoveren: ondersteuning en zorg op maat tijdens werkzaamheden

In Utrecht Overvecht staat de duurzame renovatie van verschillende hoogbouwflats op de planning. De woningcorporatie Portaal besloot om deze renovatietrajecten anders in te richten, mede vanuit de brede wijkaanpak 'Samen voor Overvecht'. In de pilot 'Sociaal renoveren' wordt daarom de fysieke renovatie van de hoogbouwflats gecombineerd met *community building* in het gebouw en ondersteuning op maat voor bewoners met sociale problemen.

De renovatie van een flat duurt ongeveer 20 dagen. Voor een deel van de bewoners is dat een te zware belasting. Bewoners staan in de overlevingsstand; ze kampen met schulden, armoede, gezondheidsproblemen of zijn werkloos. Portaal en de betrokken partijen en instanties passen in de pilot een nieuwe gecombineerde aanpak toe: een vroegsignaleringsmodel in combinatie met het vastgoedonderhoud. Deze aanpak telt 6 fasen:

1. Verkennen: weten wat er speelt en vertrouwen creëren
2. Opbouwen: investeren in bewoners en portieken
3. Handhaven: zorgen voor schoon, heel en veilig
4. Renoveren (fysiek): draagvlak creëren en renovatie uitvoeren
5. Anders toewijzen: sociale cohesie behouden en verbeteren
6. Beheren: nazorg en ter plaatse blijven

‘Sociaal renoveren’ is één van de tien concrete kansen uit de brede wijkaanpak ‘Samen voor Overvecht’ die de gemeente Utrecht samen met stakeholders ontwikkelde. “We gebruiken deze renovatie om stress in het dagelijks leven van bewoners te verminderen én onrust te verkleinen”, vertellen Ellen van Beckhoven van de gemeente Utrecht en Merlijn Meeus van Portaal. “We gaan vroegtijdig met bewoners in gesprek, weten wat er speelt, en daardoor kan de woningcorporatie met een beter renovatievoorstel komen en worden bewoners beter begeleid. Met de pilot hopen we voldoende steun voor de renovatie te krijgen en kunnen we hen beter door de renovatie heen begeleiden.”

De bewonersbegeleiders van Portaal, de gemeente, welzijnsorganisaties en politie werken nu de eerste drie fasen van de aanpak (verkennen, opbouwen en handhaven) uit. In een hoogbouwflat moet zeventig procent van de huurders instemmen met de renovatie. Iemand die niets van zich laat horen, stemt automatisch tegen.

Voorlichting aan huis

In dit inspiratieboek wordt gezondheid vanuit de breedte bekeken. Daarbij kan ook de bewoner helpen en meedoen met de energietransitie. De gemeente Breda schept daarvoor mogelijkheden met financiële arrangementen op maat. Die arrangementen zijn speciaal ontwikkeld voor mensen met weinig geld die een eigen huis hebben en willen verduurzamen.

In Utrecht draagt een energieadviseur bij aan het betrekken van bewoners bij de energietransitie. Huurders van een woningcorporatie kunnen gratis energieadvies en een energiebox aanvragen. Deze energiebox bevat energiebesparende producten, zoals radiatorfolie om warmteverlies te voorkomen of een energiezuinige lamp. De energieadviseur komt daarnaast thuis langs en geeft persoonlijk advies over de energiesituatie van de woning en tips om energie te besparen. De adviseur richt zich ook op de ventilatie van de woning en hoe dat zich verhoudt tot energie besparen. Door dit actief aan te bieden, wordt het thema energietransitie voor deze groepen meer inzichtelijk: dít scheelt het in de portemonnee. Ook wordt het bewustzijn rondom het belang van ventilatie vergroot.

2. Buiten: De aanpak in de wijk

In dit hoofdstuk maken we de overstap van binnen naar buiten: we gaan de wijk in. Welke gezondheidsproblemen spelen in de buitenruimte? Wat maakt sommige buurten minder gezond? Vanuit welke visies, kaders en randvoorwaarden worden beide opgaven – energietransitie en gezondheidsverschillen tegengaan – aangepakt? Stapsgewijs lichten we dit toe. We beginnen met feiten en cijfers over gezondheid in de wijk en geven meerdere praktijkvoorbeelden hoe je de nieuwe energie-infrastructuur (in samenspraak met bewoners) gezonder kunt inrichten. Ook laten we zien hoe je de energietransitie onderdeel maakt van een integrale wijkaanpak.

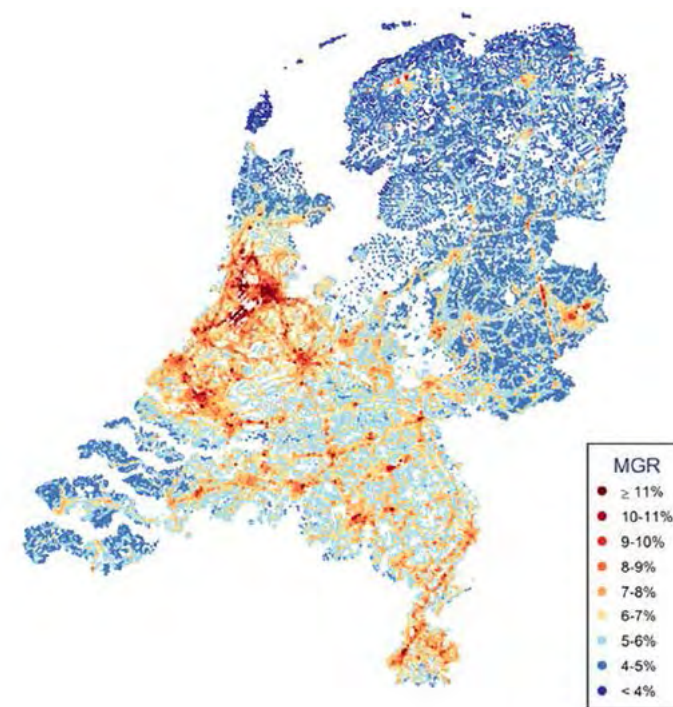
2.1 Feiten en cijfers over gezondheid buitenmilieu

Hoe staat het met de gezondheid in relatie tot het buitenmilieu? Cijfers van het RIVM laten gezondheidsrisico's zien die plaatsafhankelijk zijn. Zo zijn er verschillen tussen stad en platteland én tussen wijken. Gezondheidsrisico's hangen af van chemische en fysieke factoren, maar ook sociale factoren spelen een rol. We zetten een aantal gegevens op een rij.

De MGR (Milieu Gezondheids Risico)-indicator toont welke risico's op gezondheidseffecten er op lokaal niveau zijn. Cijfers van het RIVM laten zien dat de cumulatieve milieugerelateerde gezondheidsrisico's verschillen tussen

gebieden. Zo is er een verschil van factor 4 in de MGR tussen platteland (laag) en binnenstad (hoog).²³ In het bijzonder rondom snelwegen en in sterk verstedelijkte gebieden is de luchtkwaliteit vaak minder goed (zie figuur 5).²⁴

Figuur 5: Cumulatieve MGR in Nederland, uitgedrukt als % van de totale ziektelast.²⁵

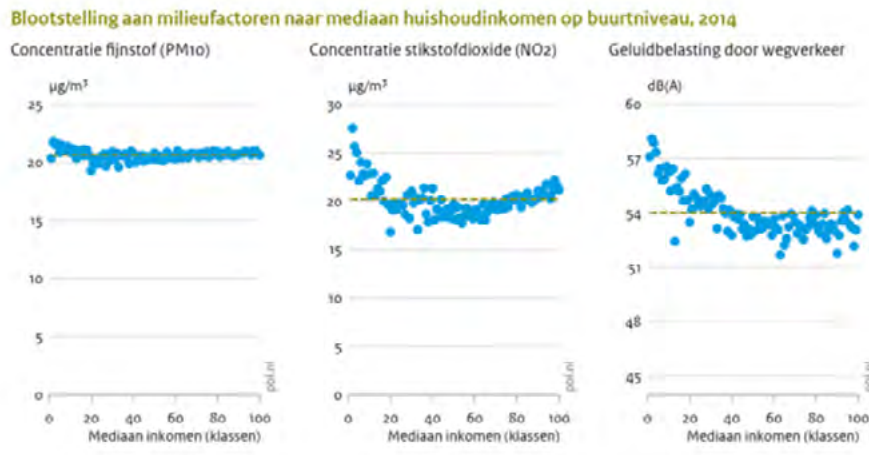
23. Het gaat om een cumulatief gezondheidsrisico van circa 3% in het buitengebied en 12% in de binnensteden. De MGR is gebaseerd op berekeningen van lokale milieubelasting, concentratie-responsrelaties, ziekte-incidentie, populatie-kenmerken en gewichten voor de ernst van de aandoeningen. Zie: Staatsen et al (2016), *Gezonde leefomgeving, gezonde mensen, Briefrapport*.

24. S. Wuijts, A.C. Vros, F.M. Schets & M.A.H. Braks (2016), *Effecten klimaat op gezondheid. Actualisatie voor de Nationale Adaptatiestrategie*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

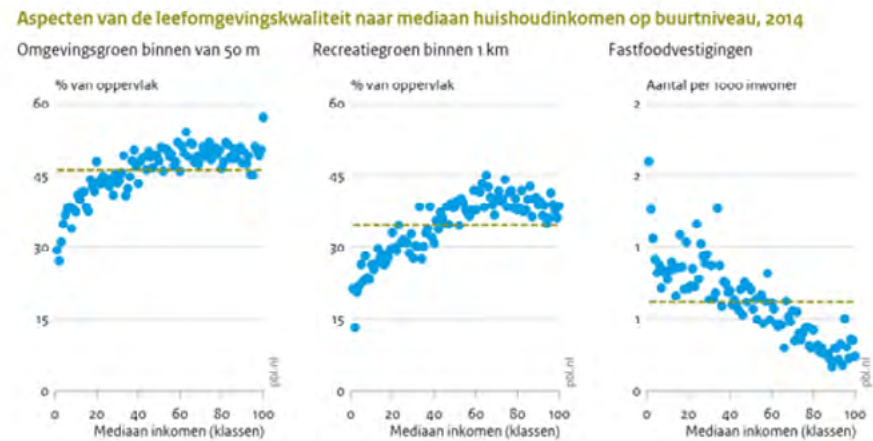
25. B.A.M. Staatsen, D. Houweling, Th. van Alphen, J. van der Ree & H. Kruijze (2016), *Gezonde leefomgeving, gezonde mensen, Briefrapport*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, p.10.

Het buitenmilieu in buurten waar veel mensen met een lager inkomen wonen is minder gunstig dan in rijkere wijken. Daar zijn bijvoorbeeld de concentratie stikstofoxiden hoger en de uitstoot van onder meer verkeer en de geluids-overlast groter (zie figuur 6). Vaak komt dit ook doordat langs snelwegen of industrieterreinen vaak de wijken liggen waar mensen met een kleine portemonnee wonen. De hoeveelheid omgevings- en recreatiegroen – dat juist positief kan doorwerken op de gezondheid – is juist minder in deze buurten (zie figuur 7). Daarmee zijn deze buurten dus ‘minder gezond’.

Figuur 6: Blootstelling aan milieufactoren naar mediaan huishoudinkomen op buurt-niveau.²⁶

Figuur 7: Aspecten van de leefomgevingskwaliteit naar mediaan huishoudinkomen op buurt-niveau.²⁷

Klimaatverandering en gezondheidsrisico's

Klimaatverandering heeft ook invloed op onze gezondheid. Zo kunnen we last krijgen van hittestress en zijn we meer vatbaar voor bepaalde infectieziekten. Tijdens hittegolven zien we bijvoorbeeld meer sterftegevallen. Ook kunnen mensen met allergische aandoeningen meer worden geraakt door een langer pollenseizoen en nieuwe allergenen die door klimaatverandering vaker kunnen voorkomen. Ook maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan of om ons aan te passen aan het veranderend klimaat hebben gevolgen voor de gezondheid, zowel positief als negatief. In figuur 8 zijn deze gezondheidseffecten weergegeven.²⁸

26. PBL, 2019.

27. PBL, 2019.

28. www.rivm.nl/klimaatverandering/klimaatverandering-en-gezondheid

Figuur 8: Klimaatverandering, effecten op leefomgeving, gezondheid en aangrijpingspunten voor beleid.²⁹

29. S. Wuijts, C. Vros, F.M. Schets & M.A.H. Braks (2014), *Effecten van klimaat op gezondheid - Actualisatie voor de Nationale Adaptatiestrategie (2016)*, Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, p. 12.

Ziektelast en (zelfgerapporteerde) gezondheidsproblemen

Het buitenmilieu (in termen van stoffen en geluid) is voor 3,5% verantwoordelijk voor de ziektelast in Nederland. Deze gezondheidsproblemen ontstaan door luchtverontreiniging (bijvoorbeeld fijnstof/roet, stikstofdioxide), uv-straling en geluid.

De gevolgen van een slechte milieukwaliteit zijn divers: de uitstoot van stikstofoxiden en roet leidt vooral tot luchtwegproblemen en hoofdpijn. Geluidshinder verhoogt onder meer het risico op hart- en vaatziekten en levert stressgerelateerde klachten op, zoals een verhoogde bloeddruk. Klimaatverandering zorgt voor een toename van allergische klachten, hittegerelateerde gezondheidsproblemen en mogelijk psychische klachten als gevolg van stress.

Gezondheidsproblemen en sociaaleconomische omgevingsfactoren

Tot zover het fysieke buitenmilieu. Buitenmilieu kunnen we ook anders opvatten, we gebruiken daarvoor het model van Dahlgren en Whitehead (figuur 2). Dit model brengt de sociaaleconomische, culturele én omgevingsfactoren in beeld die invloed hebben op de gezondheid van mensen. Denk aan factoren als het hebben van werk en inkomen en toegang tot zorg, onderwijs of sport. In kwetsbare wijken zijn die factoren vaak minder gunstig. Uit onderzoek naar de oorzaken van gezondheidsproblemen van bewoners in twee kwetsbare wijken in Den Haag bleek dat de inwoners zelf stress als het belangrijkste probleem ervaren.³⁰ In figuur 9 zijn de door inwoners genoemde stressfactoren gegroepeerd naar financiële stress en psychosociale stress.

Figuur 9: Door inwoners van twee aandachtswijken in Den Haag genoemde oorzaken van stress.³¹

30. Op de tweede en derde plaats staan goede voeding en beweging. Hulpverleners in de wijk noemen dezelfde top drie. Bron: P. Uitewaal, V. Ateama & B. Middelkoop (2017), "Gezondheidsdialoog in de Wijk", *Epidemiologisch Bulletin*, jaargang 52, no 4.

31. P. Uitewaal, V. Ateama & B. Middelkoop (2017), "Gezondheidsdialoog in de wijk", in: *Epidemiologisch Bulletin*, jaargang 52, no. 4.

2.2 Verbinden in de praktijk

Het RIVM concludeert dat er nog grote opgaven liggen op het gebied van een gezonde leefomgeving. Het gaat hierbij om het aanpakken van milieufactoren (met name geluid en luchtkwaliteit), maar ook onze leefomgeving heeft een (her)inrichting nodig om gezond gedrag, psychische gezondheid en deelname aan de samenleving te stimuleren.³² De energietransitie biedt een mooie kans om, samen met bewoners, aan een gezonde leefomgeving te werken. Maar hoe kun je dan een straat, buurt of wijk gezonder inrichten?

Kansen

In het kader van de energietransitie worden woningen afgesloten van aardgas en aangesloten op een alternatieve warmtevoorziening, zoals restwarmte, geothermie of all electric-oplossingen. De gasinfrastructuur kun je bijvoorbeeld vervangen door een warmtenet. En als hiervoor de straten worden opengebrouwen, kun je gelijk de inrichting van die straat gezonder maken. Daarover kun je samen met inwoners beslissen. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) concludeert dat er juist gezondheidswinst is behaald met een integrale benadering in de stedelijke ontwikkeling, in wijken waar relatief veel kwetsbare groepen wonen. Gezondheid moet hiervoor nadrukkelijk worden meegenomen als ontwerpcriterium bij ingrepen in de fysieke leefomgeving. Tegelijkertijd geeft het PBL aan dat de te behalen gezondheidswinst door een smalle fysieke aanpak juist beperkt is.³³

Experts en beleidsontwikkelaars denken na over welke ruimtelijke elementen bijdragen aan een gezondere buurt. Denk hierbij aan het creëren van (meer)

32. Staatsen et al (2016), *Gezonde leefomgeving, gezonde mensen, Briefrapport*.

33. Presentatie G. den Hollander, Gezondheid van buurt tot buurt, Bespiegelingen bij de Omgevingswet, Planbureau van de Leefomgeving, 10 december 2019, gebaseerd op Gezonde leefomgeving, in: P. van Egmond et al (2018), *Nederland duurzaam vernieuwen: Balans van de Leefomgeving*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

ruimte voor bewegen (sporten, fietsen en wandelen), spelen, ontspannen en het ontmoeten van anderen. De gemeente kan bijvoorbeeld investeren in meer natuur en water in de buurt en in groene schoolpleinen, ontmoetingsplekken voor sociaal contact en speelplekken voor kinderen, fiets- en wandelmogelijkheden, aanpassingen aan de plaatsing van gebouwen, rookvrijzones en het beperken van verkeersgerelateerde luchtverontreiniging en ongelukken.

Het RIVM heeft vanuit milieu- en gezondheidsperspectief opgesomd welke integrale maatregelen waaraan bijdragen op het gebied van gezondheid (zie figuur 10). Die bijdragen zijn niet gelijk te kapitaliseren tot heldere winsten of investeringen, wel is duidelijk op welke vlakken ze effect hebben.

Brede visie op gezondheid

Voor een betere gezondheid in kwetsbare wijken is volgens het PBL een aanpak belangrijk die meer op de mensen en sociale omgeving gericht is, dan puur op fysieke ingrepen. Daarmee sluit het PBL aan op het perspectief van Dahlgren en Whitehead en op de aanpak van gezondheid die GezondIn stimuleert. In deze aanpak is ook aandacht voor de onderliggende factoren die bijdragen aan een slechtere gezondheid. Ook is er oog voor het bevorderen van gelijke kansen in termen van gezondheid (Health Equity). In de praktijk betekent dit dat er naast aandacht voor een gezonde leefstijl, vooral ook aandacht is voor participatie, de fysieke en sociale omgeving, werk en opleiding en het tegengaan van armoede en verbeteren van veiligheid.³⁴ Dit is een brede aanpak, waarin inspanningen vanuit verschillende domeinen elkaar kunnen versterken. Deze aanpak sluit ook heel nauw aan bij een aanpak gericht op leefbaarheid.

34. Zie ook www.GezondIn.nu.

35. Staatsen et al (2016). *Gezonde leefomgeving, gezonde mensen*, p. 7, www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2016-0172.pdf

Figuur 10: Milieu- en gezondheidswinst van integrale maatregelen.³⁵

Thema	Milieuvoordelen	Gezondheidsvoordelen	Economie
 Gezonde mobiliteit	Minder Co2, NO2 en geluidsreductie Minder files	Minder obesitas, hart vaatziekten, depressie	Meer groene banen Afname autoafhankelijkheid in steden: betere bereikbaarheid, aantrekkelijk vestigingsklimaat <i>(Skinner et al, 2014)</i>
 Bewegvriendelijke stad voor alle leeftijdsgroepen			
 Groen in de stad	Groene steden: meer vegetatie en groengebieden	Minder sterfte door hitte Minder stress, depressie Minder obesitas Minder eenzaamheid Prettig woonklimaat	Aantrekkelijk vestigingsklimaat. Stijging huizenprijzen Nieuwe verdienmodellen, nieuwe/groene banen <i>Claessens et al, 2012)</i>
 Sociale/zorgzame stad	Leefbaarheid buurten verbetert, dus ook leefomgevingskwaliteit	Meer participatie in de samenleving Minder eenzaamheid	Minder werkloosheid Minder zorgkosten Meer vrijwilligerswerk
 Circulaire economie bv, hergebruik afval en afvalwater, afbreekbare medicijnen	Meer bewustzijn leefomgeving Schoon water in de stad Minder uitputting natuurlijk kapitaal	Meer betrokkenheid leefomgeving, sociale interactie Aandachtspunt: de kwaliteit van afval dat wordt opgewerkt tot grondstof	Nieuwe verdienmodellen, nieuwe banen
Van Bezit naar Dienst?	Deeleconomie, minder producten = minder grondstoffen en emissies, maar evt ook minder consumptie, negatief effect	Verkleinen sociaal-economische verschillen; kan positief of negatief inkomenseffect hebben	
 Schone duurzame energie	Minder luchtverontreiniging Landschapsaantasting (windmolens) Minder CO2	Langere levensverwachting en minder luchtwegklachten, allergie	Minder ziektekosten Besparing energiekosten. Energie in overvloed is economisch positief, ook voor circulaire economie
Energie neutrale woningen	Minder problemen binnenshuis	Risico: meer luchtwegklachten ivm binnenklimaat	
 Natuurlijk kapitaal ecosysteem diensten Nature based solutions (beter benutten natuurlijk kapitaal)	Waterberging/groen Minder wateroverlast, minder hitte, prettig woonklimaat Meer biodiversiteit, gezonde ecosystemen	Voedselzekerheid Waterzekerheid Ontspanning Bewegen Prettig woonklimaat	Nieuwe verdienmodellen, groene banen

Burgers in de hoofdrol

Je kunt meer betrokkenheid genereren bij inwoners en gezondheidsverschillen succesvol aanpakken, wanneer de aanpak aan een aantal voorwaarden voldoet. Eén voorwaarde is om inwoners te zien als hoofdrolspelers³⁶. Maak plannen met inwoners en voer ze samen met hen uit. Raadpleeg en werk samen met inwoners, zij kennen namelijk de problemen in hun wijk of dorp het beste en kunnen juist meedenken over goede oplossingen. Door de energietransitie is er steeds meer informatie beschikbaar over hoe je een traject met bewoners (goed) inricht – zoals via *Communities of Practices*³⁷. Mensen met een lagere sociaaleconomische status (SES) zijn vaak lastig te bereiken. Daarom is het belangrijk meer te investeren om hen te bereiken én te laten meedoen met de plannen in de wijk. Binnen het sociaal domein is deze kennis ook aanwezig. Zo verzamelde Pharos praktische handvatten en voorbeelden³⁸ voor het betrekken en bereiken van bewoners met een lage SES.

36. www.pharos.nl/over-pharos/programmas-pharos/programma-gezond-in

37. Handreiking Participatie Wijkaanpak van het Programma Aardgasvrije Wijken of de ervaringen vanuit het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken.

38. Pharos deelt op haar [website](#) verschillende handvatten en voorbeelden.

De grote gemene delers bij het ontwerpen van de gezonde leefomgeving

- **Mobiliteit:** probeer op verschillende schaalniveaus het mobiliteitsstelsel aan te passen door gemotoriseerde verkeersstromen zo veel mogelijk te scheiden van mobiliteit op menskracht en woon- en verblijfsfuncties.
- **Wijken:** zorg voor verkeersluwe, levensloopbestendige, inclusieve buurten (betaalbare woonmogelijkheden voor alle leeftijdsgroepen).
- **Ontmoeten en ontspanning:** werk aan 'natuurlijk' groen en blauw in de wijk en in de nabijheid en het creëren van gelegenheid voor buiten spelen, sport, spel, ontspanning en cultuur.
- **Gezonde keuzes en routines:** minimaliseer 'verleidingen' voor de jeugd (ongezonde gewoontes worden meestal jong aangeleerd), zeker in de nabijheid van scholen.
- **Gebouwen:** zorg voor geschikte woningen voor ouderen, dat woningen minimaal één aangename (geluids-, stank- en luchtverontreinigingsarme) zijde hebben en dat het binnenmilieu voldoet aan moderne eisen. Zorg ook voor 'beweeglogica' in woningen, openbare gebouwen, kantoren en bedrijfsruimten.

Deze tekst is gebaseerd op het rapport **Een gezonde leefomgeving** van het Planbureau voor de Leefomgeving.³⁹

39. Van Egmond et al (2018), *Nederland duurzaam vernieuwen: Balans van de Leefomgeving*.

Professionals aan het woord:

“Armoede en gezond eten zijn een leefomgevingscomponent. Zo zien wijkbewoners van Amsterdam Nieuw-West dat zelf. Het gaat om slechte huizen, te veel junkfoodketens en het feit dat gezond eten duur is. Inwoners hebben het beeld dat een goede gezondheid iets voor rijke mensen is.”

Lea den Broeder, RIVM/Lector Hogeschool van Amsterdam

“De thema’s van de Leefplekmeter zijn een mooi voorbeeld van aandachtspunten die je mee kunt nemen in de gesprekken. Hiervan weten we zeker dat ze een relatie hebben met gezondheid, en waarbij ruimtelijke ingrepen een positieve rol kunnen spelen.”

Annelies Acda, adviseur GezondIn

“Gemeentelijk ‘sociaal’ zou zich (mede-)eigenaar van de energietransitie moeten voelen, en de opgave vanuit die positie moeten aangrijpen om sociale doelen in wijken en buurten te bereiken. Wat ik interessant vind: zijn we in staat, ook vanuit het sociaal domein, om een deel van de energietransitie vorm te geven voor wijken en mensen die nu nog buitenspel staan? En hoe ga je dat dan doen? Mijn antwoord op deze vraag: begin bij de wijk. Wat speelt daar, wat is er nodig? Vervolgens kun je beoordelen hoe de energietransitie daarbij behulpzaam kan zijn. Verschillende projecten laten zien dat het mogelijk is om sociale en fysieke opgaven in de wijk betekenisvol met elkaar te verbinden. (...) Maak een verhaal dat niet alleen het hoofd, maar ook het hart raakt. Met alleen een ingewikkeld, puur technisch verhaal dat vooral inspeelt op de lange termijn kom je er niet. Er is een verhaal nodig dat individuele belangen aanspreekt: uw energierekening gaat omlaag, maar u krijgt ook een nieuwe keuken én we doen wat aan de tocht. Met andere woorden: wij gaan aan uw welzijn werken.”

Arjan Vliegthart, directeur Nibud en voormalig wethouder sociale zaken, Amsterdam

Uit de literatuur:

“Een aantrekkelijke en goed ingerichte leefomgeving stimuleert sociale contacten en maakt bewegen gemakkelijk en veilig. Dat draagt bij aan de preventie van overgewicht en daaraan gerelateerde ziekten zoals diabetes, depressie en hart- en vaatziekten. Groen en water in de leefomgeving helpen om de effecten van klimaatverandering, zoals wateroverlast en hittestress, te verminderen. Daarnaast voelen bewoners van een groene woonomgeving zich gezonder en bezoeken ze minder vaak de huisarts. Vooral mensen met een lagere sociaaleconomische status, kinderen en ouderen hebben profijt van meer groen in de woonomgeving. De aanleg van groen en water in de stad en het bevorderen van fietsen en wandelen, levert ook extra werkgelegenheid op.

RIVM in Gezonde leefomgeving, gezonde mensen⁴⁰

40. Staatsen et al (2016). *Gezonde leefomgeving, gezonde mensen*, p. 7.

Buiten: de praktijk in voorbeelden

2.3 De praktijk in voorbeelden

Om de mogelijke verbindingen te illustreren, belichten we enkele praktijkvoorbeelden van gemeenten of woningcorporaties die met een brede blik gezondheid verbinden aan hun duurzaamheidsaanpak.

Maatschappelijk vastgoed voor de buurt

Het verduurzamen van maatschappelijk vastgoed in de wijk, zoals schoolgebouwen, kan bijdragen aan het behalen van de dubbele doelstelling op het gebied van duurzaamheid én gezondheid. Binnen het programma Aardgasvrije en Frisse basisscholen experimenteren scholen met het duurzaam renoveren van hun gebouw. Daarbij wordt ook gewerkt aan een beter binnenklimaat. Ook een klimaatadaptief schoolplein met veel groen kan bijdragen aan een gezonde speelomgeving voor kinderen. Maatschappelijk vastgoed in algemene zin heeft vanwege haar sociale functie grote waarde voor bewoners. Het fungeert als ontmoetingsplek, bijvoorbeeld omdat hier wordt gesport en/of vergaderd.

Dit maatschappelijk vastgoed wordt ook ingezet zodat wijkbewoners kunnen meedoen in de energietransitie. Een voorbeeld is het collectieve zonnedak in de Rotterdamse wijk Bospolder/Tussendijken. Op de daken van twee basisscholen kunnen wijkbewoners zonder eigen dak zonnepanelen huren en hun energierekening verlagen. Het zonnedak is onderdeel van 'Energiewijk BoTu', dat duurzame energie voor alle wijkbewoners toegankelijk wil maken.

Bewoners in de hoofdrol

In de Utrechtse wijk Overvecht-Noord wordt de Leefplekmeter ingezet. Deze gesprekstoel is gebaseerd op het regenboogmodel van Dahlgren en Whitehead (zie figuur 2) en omvat veertien thema's die allen ingaan op de omgeving en je goed voelen. In de tool hangen leefomgeving en

gezondheid sterk samen. Want als je in een leuke buurt woont, gaan buurtbewoners sneller naar buiten om te spelen of te sporten.

Vanuit verschillende organisaties lopen er trajecten in Overvecht. De gemeente Utrecht wil met de Leefplekmeter achterhalen wat ze nog missen in hun aanpakken en achterhalen hoe ze lopende aanpakken beter kunnen laten aansluiten bij de bewonersbehoeften. Het experiment met de Leefplekmeter helpt hen en de samenwerkingspartners daarbij. Vanuit de gemeente zijn verschillende onderdelen betrokken: het programma energietransitie en de domeinen volksgezondheid, werk en inkomen en wijken.

Ontzorgen door voorlichting en duurzaamheidslening

Inwoners met een laag inkomen hebben vaak weinig te besteden. Onduidelijkheid over wat de energietransitie voor hen gaat kosten en of ze aanpassingen überhaupt kunnen betalen, zorgt voor stress of weerstand. Gemeenten kunnen deze inwoners ontzorgen en daarmee stress wegnemen. Dat doet bijvoorbeeld de gemeente Breda. De gemeente organiseert voorlichting en een duurzaamheidslening vanuit een BRES(co). Een BRES(co) is een stichting die mensen volledig ontzorgt in het verduurzamingsproces en biedt advies op maat. Denk aan het 'scannen' van de woning op welke maatregelen nodig zijn en wat dit allemaal kost. Zo'n BRES(co) wordt opgezet door de gemeente en de lokale energiecoöperatie.

Voor woningeigenaren die de kosten voor het verduurzamen van hun woning niet kunnen betalen, ontwikkelt de gemeente Breda op dit moment een eigen variant van het woningabonnement: een duurzaamheidslening die je afbetaalt met wat je door de verduurzaming maandelijks bespaart. Deze variant is ook toegankelijk voor mensen met registratie bij het Bureau Krediet Registratie (BKR) en de gemeente staat garant voor aflossing.⁴¹

41. www.platform31.nl/nieuws/een-sociale-energietransitie-binnen-de-gemeente-breda

2.4 De praktijk in voorbeelden: brede integrale wijkaanpak

Verschillende gemeenten zoeken actief mogelijke koppelingen tussen opgaven in het sociale domein en de energietransitie. Groningen en Utrecht kennen bijvoorbeeld een sterke traditie in het wijkgericht werken met accenten gericht op leefbaarheid of een brede aanpak van gezondheid. Welk thema het accent krijgt verschilt, maar de aangrijpingspunten dragen bij aan dezelfde thema's. Hieronder zetten we de werkwijze in Utrecht Overvecht en Groningen Selwerd uiteen.

Sunny Selwerd in Groningen

In de wijk Selwerd is de gemeente Groningen gestart met een duurzame wijkvernieuwing. Het thema gezondheid staat hierbij centraal en verbindt de verschillende opgaven aan elkaar.

Een gezonde wijk is het overkoepelende doel voor de wijk Selwerd in Groningen volgens het wijkverbeteringsplan 'Sunny Selwerd'. "Alles wat we doen in Selwerd draagt bij aan de gezondheid en het welbevinden van de bewoners", zo start dit koersdocument. Daarom moeten de onderdelen van de wijkverbetering passen bij het streven naar welbevinden en zolang mogelijk gezond zijn. Dit kader is gelijk het handvat voor de buurtregisseur om partijen hierop aan te spreken.

De gemeente Groningen heeft bovendien zes principes voor een gezonde stad opgesteld:

- actief burgerschap
- bereikbaar groen
- actief ontspannen
- gezond verplaatsen
- gezond bouwen
- gezonde voeding

Deze principes werken door in tal van beleidsterreinen. De principes zijn onderdeel van het gezondheidsbeleid, ze zijn opgenomen in de omgevingsvisie voor Groningen (The Next City) én fungeren als leidraad bij de wijkverbetering van Selwerd.

De gezonde stad-principes zijn ook vertaald naar concrete projecten. Zo zijn de principes leidend bij het herinrichten van de openbare ruimte van Selwerd. Ontwerpers doen dit in dialoog met inwoners. Ze spreken daarvoor bijvoorbeeld ouderen, kinderen en de plaatselijke hardlooptroep.

Warmtenet en fysieke wijkverbetering

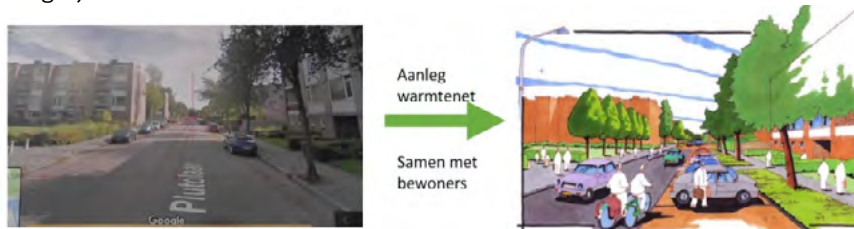
De aanleg van het warmtenet in Selwerd is gelinkt aan de fysieke wijkverbetering. Voor de aanleg van het warmtenet is het bedrijf Warmtestad verantwoordelijk. In 2020 moeten alle grote wooncomplexen van de woningcorporaties in Selwerd hierop zijn aangesloten. In Selwerd Zuid worden de straten opengebroken voor de herinrichting van de buurt. Dat wordt gecombineerd met de aanleg van een buurtwarmtenet en dat scheelt flink in de kosten. Inwoners van Selwerd krijgen veel ruimte voor inbreng: de gemeente onderzoekt in overleg met de bewoners van Selwerd Zuid de haalbaarheid van de aanleg van een buurtwarmtenet én wat bewoners belangrijk vinden binnen de herinrichting van de buurt.

Rol van de buurtregisseur

De buurtregisseur wijkverbetering Selwerd helpt bewoners bij het vinden van de juiste weg om buurtinitiatieven te realiseren en zorgt dat ze betrokken worden bij projecten. Ook heeft hij scherp in beeld welke sociale kwesties spelen: wat speelt er bijvoorbeeld rondom armoede en zorgmijding? Buurtregisseur Daan Kingma: "De wil van de bewoners is niet wet, het koersdocument Sunny Selwerd is leidend, maar bewoners moeten wel altijd betrokken zijn. Dat is wat we in Selwerd willen."

De buurtregisseur haalt op bij bewoners wat speelt, bijvoorbeeld rondom de herinrichting van een buurt. Doordat in aanliggende buurten betaald parkeren is ingevoerd, is er nu veel parkeeroverlast in Selwerd Zuid. Nu het betalen binnenkort ook in deze wijk wordt ingevoerd is de verwachting dat dit minder auto's in de straten oplevert. Hierdoor ontstaat er ruimte voor een herinrichting van de straat. Met zo'n aanpak is de gemeente ook bezig in een aangrenzende wijk, in figuur 10 is te zien hoe zo'n nieuw ontwerp eruit kan komen te zien. Kingma zorgt er ook voor dat er bewonersbijeenkomst georganiseerd wordt om deze herinrichting van de openbare ruimte te bespreken. Kingma: "Door dit soort bewonersbijeenkomsten groeit ook de sociale cohesie in de wijk, mensen weten beter met wie ze hier wonen. Ook kunnen ze op deze manier bijdragen aan de inrichting van hun eigen omgeving."

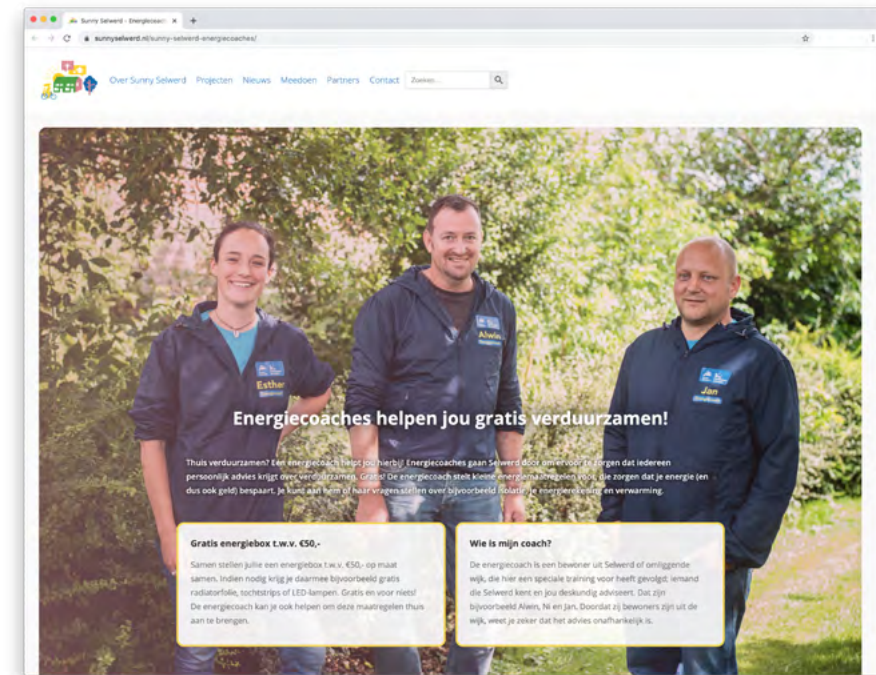
Figuur 11: Schets van pilot Leefstraat in Groningen. Links de straat nu, rechts de straat mogelijk straks.⁴²

Energiecoaches met brede bril

Ook gaat een aantal nieuwe energiecoaches aan de slag in Selwerd. Het zijn mensen uit de wijk met een afstand tot de arbeidsmarkt die een opleiding hebben gekregen tot energiecoach. Door de energietransitie kunnen zij weer aan het werk. De energiecoaches gaan bij alle inwoners langs de deuren om te adviseren rondom energiebesparing, maar ze knopen ook het gesprek aan over andere zaken, zaken die onder meer te maken hebben met gezondheid. Een energiecoach kan bewoners ook doorverwijzen naar het sociale wijkteam voor ondersteuning.

42. Gemeente Groningen.

Energiecoaches in Selwerd

Overvecht Aardgasvrij en wijkaanpak Samen voor Overvecht

De wijk Overvecht moet aardgasvrij én beter leefbaar worden. Dat is het streven van de gemeente Utrecht. Deze opgave koppelt de gemeente bovendien aan de sociale wijkaanpak die er al ligt.

De gemeente Utrecht start met de energietransitie in Overvecht-Noord omdat ze hier – vanuit technische overwegingen – de gasleidingen vóór 2030 moet vervangen. De wijk telt 6.000 woningen in het bezit van woningcorporaties en ongeveer 2.000 woningen in particulier bezit. Al deze woningen én de

lokaal aanwezige 150 bedrijven en voorzieningen moeten van het aardgas af. De meeste woningen en gebouwen zijn aangesloten op een gasaansluiting. De energietransitie biedt kansen voor maatschappelijke versterking volgens het transitieplan 'Overvecht Noord aardgasvrij'. Bewoners kunnen zo rekenen op besparingen op de energierekening en meer comfort in huis. Ook zijn er kansen voor het bedrijfsleven, de werkgelegenheid, opleidings- en stageplaatsen en koppelkansen op sociaal gebied, zoals op het gebied van gezondheid.

Wijkaanpak en ontwikkelstrategie

De wijkaanpak 'Samen voor Overvecht' telt vijf ambities:

1. Plezierig wonen in een meer gemengde wijk
2. Meer kansen voor de jeugd
3. Veilige buurten
4. Zorg en ondersteuning dichtbij en op maat
5. Meedoen & ondernemen

Deze hoofdambitie zijn in de afgelopen drie jaar opgesteld met bewoners, ondernemers en andere lokale partijen. De overkoepelende ambitie is een wijk waar bewoners prettig samenleven en die aantrekkelijk is voor nieuwe bewoners, bezoekers en ondernemers. Bovendien wordt hier de veerkracht van bewoners versterkt en kan iedereen meedoen.

De ontwikkelstrategie moet aan de hand van tien concrete kansen de ambities uit de wijkaanpak waarmaken. Aan de hand van de plek (buurt-, straat- of portiekniveau en passend bij plaatselijke bewoners) zijn tien kansen benoemd op het gebied van welzijn, gezondheid, wonen, leefomgeving, veiligheid en economie. Deze worden aan elkaar verbonden omdat ze samen meer effect hebben dan elk afzonderlijk. Per 'kans' wordt een coalitie gevormd met relevante partijen, die als een groep samenwerken. Op die manier creëert de gemeente een zo groot mogelijk effect voor Overvecht. Bewoners en/of ondernemers uit de wijk zijn altijd onderdeel van zo'n coalitie.

Proces organiseren voor samenhang in ambities

Utrecht weet dat de ontwikkelstrategie aan kracht kan winnen door op inhoud combinaties te leggen. Daarin is de gemeente nog zoekende. 'Samen voor Overvecht' is gestoeld op opgaven die zijn opgesteld met bewoners, bedrijven en andere relevante partijen. De stappen en de focus in de aanpak worden ook met bewoners en wijkpartners bepaald. Het is soms zoeken, vooral waar het gaat om eigenaarschap. Jacomijn Baart, manager volksgezondheid bij de gemeente Utrecht legt uit: "Wie voelt zich nu echt de eigenaar en gaat een project concreet maken en uitvoeren? Zo'n proces kost wel tijd. We moeten ondersteunen en faciliteren, aansluiten bij de wijk en vanaf de start bijsturen en inspelen op maatschappelijke ontwikkelingen."

Baart geeft aan dat op bestuurlijk niveau de vraag is gesteld of ze de programma's koppelen op specifieke onderdelen of kiezen voor een integraal geheel. "Wat zijn de voor- en nadelen van beide opties? Voor de integrale optie zijn er twijfels bij de betrokken programmamanagers vanwege het tempo, de complexiteit en de politieke ambities op onder andere de energietransitie." Vanuit beide programma's is er de wens om meer samenhang te creëren tussen het sociale en de technische ingrepen. Maar een aantal van de technische keuzen overstijgen het wijkniveau. Baart: "Daarom gaan we werkenderwijs aan de slag en zoeken we naar samenhang in de uitwerking. Voorbeelden hiervan zijn de energiebox⁴³, sociaal renoveren en de werkgelegenheidsprojecten met scholing voor wijkbewoners."

43. Project met informatie over isolatie en energiebesparing voor mensen met de smalle beurs, zie ook [Voorlichting aan huis](#).

Nawoord

Waar, wanneer en hoe kun je goede verbindingen tussen de energietransitie, leefbaarheids- en gezondheidsambities maken? Het was de ambitie van de werkgroep om deze koppelkansen inzichtelijk te maken en samen met de werkgroep en andere experts zijn we deze zoektocht gestart. Gemeenten zijn echter sterk in domeinen georganiseerd die vaak los van elkaar opereren. Daarom ook de vraag: hoe werk je domeinoverstijgend met elkaar samen aan deze opgaven? Kun je vertrouwen op de gedeelde ambitie en hoe maak je concrete stappen?

Daarom is deze publicatie opgebouwd 'vanaf de werkvloer' door eerst binnen en vervolgens buiten de woning te kijken. En we redeneren zo ook vanuit het perspectief en belang van een sociale en een fysieke professional. Zo hopen we de verschillende professionals te inspireren om samen tot een aanpak te komen die integraal en gebiedsgericht is en waarin jullie opgaven samenkomen. Omdat we op dit onderwerp nooit zijn uitgeleerd, horen we graag van jou, als lezer, hoe jij in de praktijk de verbinding maakt.

Vanuit de programma's GezondIn en het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken blijven we de verbinding van gezondheid met de energietransitie adresseren. Zodat, wanneer men naar de sociale en fysieke opgave van kwetsbare wijken kijkt, het vanzelfsprekend wordt om met wat extra inzet, de opgaven aan elkaar te verbinden. Op die manier kunnen we niet alleen de wijk aardgasvrij maken, maar ook het leefklimaat en de gezondheid van bewoners verbeteren én gezondheidsrisico's verminderen.

Bijlage: deelnemers expertmeetings in september en oktober 2019

Organisatie	Naam
AllesisGezondheid	Margriet de Jager
ARBM	Simone Huijbregts
Atrivé	Kim Oude Luttikhuis
Atrivé	Aleida Verheus
BURA urbanism	Floris Zee
Common Eye	Ben Hammer
Common Eye	Tijs Heunks
ECN part of TNO	Koen Straver
Gemeente Groningen	Erin Straat
Gemeente Groningen	Martin Klooster
Gemeente Nijmegen	Geert-Jan van den Brand
Gemeente Schiedam	Bert Vos
Gemeente Schiedam	Lotte Nieuwschepen
Gemeente Utrecht	Ellen van Beckhoven
Gemeente Utrecht	Floor Borlée
Gemeente Utrecht	Jacomijn Baart
GGD Groningen/LCI RIVM	Machiel Vonk
GGD IJsselland en GGD Twente	Paul Wensveen
GGD Midden-Gelderland	Jolanda Willems

Organisatie	Naam
Havensteder	Maria Kluijtenaar
Heijmans	Ramon Zijderveld
HU en TU/e	Helianthe Kort
Pharos	Annelies Acda
Platform31	Anne Kunst
Platform31	Annette Duivenvoorden
Platform31	Matthijs Uyterlinde
Radboud Universiteit Nijmegen	Ivo Beenakker
RIVM	Joost van der Ree
Smits Vastgoedzorg	Christian van Gruijthuisen
STIPO	Karen Welp
STIPO	Sander van der Ham
Tauw bv	Yannick Angkotta
TNO	Goedele Geuskens
TU Delft	Marco Ortiz
URBAN MATTER Concepts	Stef Weekers

Colofon

In deze publicatie laten we zien waar de opgave van de energietransitie en die van gezondheid elkaar raken en hoe de energietransitie kan bijdragen aan een meer gezonde leefomgeving. GezondIn en het experimentenprogramma Verduurzaming van Kwetsbare Wijken willen alle experts danken die met ons hebben meegedacht en hun ervaringen en zoektochten hebben gedeeld.

Voor verschillende praktijkvoorbeelden is gesproken met:

- Wijk aanpak Overvecht, Utrecht: Jacomijn Baart en Mariël Droomers, gemeente Utrecht
- Wijk aanpak Selwerd, Groningen: Martin Klooster, projectleider wijkenergietransitie gemeente Groningen en Daan Kingma, buurtregisseur Sunny Selwerd
- Growing Green: Christian van Gruijthuisen, Smits Vastgoedzorg en Dennis Gerlof, Woonbron. Dordrecht (destijds directeur Woonbron Delft)
- Sociaal Renoveren: Ellen van Beckhoven, gemeente Utrecht en Merlijn Meeus, Portaal

Deelnemers van het de werkgroep Energietransitie en Gezondheid binnen het experimentenprogramma Verduurzamen van Kwetsbare Wijken: Bert Vos (gemeente Schiedam) en masterstudent Lotte Nieuwschepen (gemeente Schiedam en Radboud Universiteit), Erin Straat en Martin Klooster (gemeente Groningen) en Jacomijn Baart en Floor Borlée (gemeente Utrecht).

Platform31: Anne Kunst, Annette Duivenvoorden, Matthijs Uytterlinde, Lydia Sterrenberg
Pharos/GezondIn: Annelies Acda
September 2020

Auteurs: Annette Duivenvoorden, Anne Kunst en Lydia Sterrenberg

Beelden: Beeldbank Platform31, Energiesprong/Frank Hanswijk, Ennatuurlijk (pagina 16)

Opmaak: Gé grafische vormgeving

Platform31

Kennis- en netwerkorganisatie Platform31 ziet de **trends** in stad en regio. We **verbinden** beleid, praktijk en wetenschap rondom actuele vraagstukken en komen tot een **aanpak** waarmee bestuurders, beleidsmakers en uitvoerders direct aan de slag kunnen. De oplossingen houden we niet voor onszelf: **iedereen profiteert mee** van de resultaten.

Postbus 30833, 2500 GV Den Haag

www.platform31.nl

Hoewel grote zorgvuldigheid is besteed aan het samenstellen van deze uitgave, kan de uitgever geen aansprakelijkheid aanvaarden bij eventuele onjuistheden. Aan de inhoud van deze publicatie kunnen dus geen rechten worden ontleend. Alles uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt mits de bron wordt vermeld.

Platform31 heeft haar uiterste best gedaan de rechten van de afbeeldingen te achterhalen en daarvoor de wettelijk verschuldigde vergoedingen af te dragen. Zij die menen aanspraak te kunnen maken op copyright, kunnen zich wenden tot de uitgever.